

Posttotalitní trauma české sociologie

V programu včerejšího semináře pořádaného u příležitosti tohoto zasedání byl mimo jiné ohlášen příspěvek kolegy Jiřího Musila nazvaný: *„Lekce z vývoje sociologie v postkomunistických zemích“*. Očekával jsem, že se tak otevře zajímavá diskuse k problémům vývoje naší disciplíny v posttotalitní východní Evropě. Proto jsem si připravil krátký příspěvek s poněkud více „etnocentrickou“ orientací, který bych nazval *„Lekce z vývoje české sociologie“*. Předpokládal jsem totiž, že moje interpretace vývoje české sociologie po roce 1989 se bude v mnoha ohledech lišit od té, kterou nabídne Jiří Musil. Protože Jiří Musil se nakonec rozhodl otevřít obecnější otázky, nezbylo mi než se přednesení svého neohlášeného příspěvku, a tím i diskuse k tématu, které je pro mnohé z nás nesmírně aktuální, rovněž vzdát. Jsem rád, že se našla alespoň tato příležitost, jak se v krátkosti tohoto tématu dotknout.

Nepochybuji, že se jedná o téma kontroverzní. Jsem ale přesvědčen, že jeho kontroverznost neplyne z toho, že jej tak kladu, ale prostě ze situace, v jaké se sociologie v této zemi ocitla. Je to situace, kterou bych pojmenoval *„posttotalitní trauma“* české sociologie.

Otázky k debatě jsou dvě:

1. *Proč je obraz české sociologie na mezinárodní scéně tak neurčitý, a to zejména ve srovnání s obrazem, který o sobě vytváří sociologie polská a maďarská?*
 2. *Jde česká sociologie v důsledku politických a ekonomických změn, ke kterým v naší společnosti došlo po kolapsu totalitního režimu, vstříc lepší budoucnosti?*
- Obávám se, že odpovědi na tyto otázky, které nabídnu, budou *realisticky pesimistické*.

Nejprve bych však měl obhájit tezi, že obraz, který o sobě vytváří česká sociologie v zahraničí, je neurčitý, zamlžený, a proč to neřící rovnou, nepřiliš dobrý. Na podporu této teze nabídnu tři argumenty.

1. *Kvantita produkce české sociologie překračující národní hranice směrem na mezinárodní scénu je, podle mého soudu, malá, a to zejména ve srovnání s produkcí polské a maďarské sociologie, které jsou již tradičně v tomto směru velmi aktivní a produktivní.* Těm, kteří by chtěli namítat, že se v tomto bodě mýlím, doporučuji udělat si jednoduchou statistiku počtu statí v renomovaných mezinárodních časopisech s recenzním řízením či knih vydaných po roce 1989 a porovnat si frekvence výskytu jmen českých, maďarských a polských sociologů, buď jako autorů, nebo spoluautorů.
2. *Česká sociologická produkce, která nakonec proniká na mezinárodní scénu prostřednictvím svých vlastních kanálů (různé referáty na konferencích, pracovní texty, statí v anglické verzi Sociologického časopisu, různé sborníky atd.), velmi často prozrazuje, že teoretické a metodologické standardy aplikované na tuto produkci jsou poměrně nízké, rozhodně nižší než standardy uplatňované na produkci vznikající v Polsku nebo v Maďarsku.* Také se zdá, že polští a maďarští sociologové mnohem častěji otevírají *základní* témata spojená s transformací společnosti a že k jejich řešení přistupují s větším zaujetím.
3. *A konečně se musím zmínit o osobní zkušenosti s pohledem na českou sociologii „zvenčí“.* Minulý rok jsem ve třech kursech na Univerzitě v Kalifornii (UCLA) učil

okolo 130 studentů a musím říci, že nejen z přednášek, ale i z rozhovorů se studenty bylo jasné, že česká sociologie, opět na rozdíl od sociologie polské nebo maďarské, pro ně byla téměř neznámá. Řada studentů se setkala se jmény polských a maďarských sociologů, kteří publikovali důležité stati či knihy týkající se transformace probíhající ve východní Evropě, přednášeli některý z kursů, vystoupili na fakultních seminářích atd. Pokud bych měl uvést alespoň některá jména, jistě byl to byli Piotr Sztompka, Jadwiga Staniszkis, Edmund Wnuk-Lipiński, Elemér Hankiss, György Csepeli, Tamas Kolosi atd. (záměrně neuvádím jména sociologů, kteří trvale působí jinde než doma).

Řada kolegů, kteří se mnou souhlasí v tom, že produktivita naší disciplíny je problematická (není jich však mnoho), zpravidla nachází pohodlné vysvětlení v tom, že maďarská a polská sociologie musí být produktivnější, když sociologické komunity v těchto zemích jsou ve srovnání s komunitou naší o tolik větší. Toto pohodlné vysvětlení, které navíc vypadá přijatelně, nepřijímám a tvrdím, že se nejedná o problém *kvantity*, ale *kvality*.

Rád bych nabídl tři alternativní vysvětlení problematického stavu naší disciplíny:

- a) historicky zakořeněné vnitřní překážky vývoje disciplíny;
- b) současné vnější (politické a ekonomické) podmínky pro formování *obrazu*, který o sobě sociologie jako obor vytváří, a sebedůvěry, kterou jako obor postupně získává;
- c) současné vnitřní překážky rozvoje oboru, které vytvářejí sami sociologové.

Chtěl bych se, byť velmi stručně, vyslovit ke každém z těchto tří vysvětlení.

1. Začněme *historicky zakořeněnými vnitřními překážkami* vývoje disciplíny. Mnozí z vás asi tuší, že před druhou světovou válkou byla česká sociologie poměrně dobře vyvinutou disciplínou, a dovolím si tvrdit, že její tradice zde byla větší a silnější než v Maďarsku a v Polsku. Na druhé straně, ideologická, mocenská i morální devastace české sociologie, která začala uchopením moci komunisty a trvala s malými přestávkami celých čtyřicet let, neměla v Polsku a Maďarsku obdoby. Z důvodů, které stále ještě čekají na vysvětlení, polská ani maďarská sociologie nepodlehly politickým a ideologickým tlakům do takové míry jako sociologie česká. Pravděpodobně proto, že tyto tlaky nebyly tak silné a ničivé, možná že by stálo za to uvažovat o rozdílech v národních charakterech atd. Co je ale naprosto evidentní, je fakt, že na začátku postkomunistické transformace byla česká sociologie v nesrovnatelně horším stavu než sociologie polská a maďarská.

2. Druhý podstatný zdroj současné situace spočívá v *politických a ekonomických podmínkách, které pro rozvoj disciplíny, pro formování jejího image a nutné sebedůvěry nastaly po kolapsu komunistického režimu v roce 1989*. Klima, ve kterém se sociologie již poněkolkáté začala zotavovat z téměř úplné devastace, bylo opět v České republice dost specifické. Jsa slabá jako disciplína, nebyla sociologie schopna čelit důsledkům nástupu extrémně silného liberalismu, který u nás sehrál roli dominantní ideologie *přechodu* k tržnímu hospodářství. Co bylo dobré pro ekonomiku, bylo za daných okolností velkým problémem pro sociologii. Česká politická elita, rekrutující se převážně z ekonomů odkojených ještě nedávno zakázanou liberální literaturou, byla velmi hostilní vůči myšlence, že by se měl otevřít prostor pro debatu o *sociálních důsledcích* ekonomické reformy, natož pak o *sociálních předpokladech* jejího úspěšného završení. Politicky stigmatizovaná sociologie tak byla zatlačena na okraj ekonomicky pojaté „transitologie“ jako disciplína, která může produkovat nanejvýš jakási ideologická

schémata navíc s poměrně silnou ‚socialistickou‘ příchutí. Navíc, opět na rozdíl od Polska a Maďarska, ekonomická reforma v České republice byla poměrně velmi úspěšná, takže se ani moc neozývaly hlasy volající po sociologických vysvětleních problémů a sociálních napětí spojených s reformou. ‚Slzavému údolí‘, jehož přechod všem zemím opouštějícím totalitní režimy ve východní Evropě předpovídal Ralf Dahrendorf, jsme se u nás jakoby zázrakem vyhnuli. Mohlo by se tedy nakonec zdát, že sociologii ani nikdo příliš nepostrádá.

Nepřipravenost sociologie, a to jak teoretická, tak metodologická se projevila až v tyto dny, kdy byla otevřena debata k takzvaným sociálním zákonům. Česká sociologie opět selhala, neboť se ukázalo, že nebyla schopna na dané otázky nabídnout pohled, ve kterém by uplatnila své přednosti, pokud jde o pochopení *souvislostí* mezi sociálními, ekonomickými a politickými procesy probíhající transformace. Ve skutečnosti tak znovu propásla možnost přesvědčit ekonomy a politiky, že její *neideologické* vidění otázky nerovnosti a jejich vztahu k politické stabilitě a legitimitě politického systému může poskytnout relevantní základ pro *věcnou* a *nepolitickou* diskusi nad tak citlivými zákony. Až na nepatrné výjimky, sociologové opět nebyli schopni ukázat, že jsou v tomto směru kompetentní. Úspěch sociologie v podobných situacích však v první řadě závisí na její *trvalé* přítomnosti ve vědomí ekonomů a politiků jako seriózního partnera předkládajícího jasně formulovaná, znalostí terénu podložená a dobře argumentovaná *odborná* stanoviska.

Jistě mi budete věřit, že bych mohl uvést celou řadu dalších příkladů dokumentujících selhání sociologie *odborně* a *neideologicky* se vyslovit k aktuálním otázkám transformace a ukázat svou skutečnou superioritu, pokud jde o porozumění, interpretaci a vysvětlení *souvislostí* mezi sociálními, ekonomickými a politickými procesy, které byly uvedeny do pohybu kolapsem komunistického režimu v roce 1989. Musím říci, jakkoli je mi to nepříjemné, že při čtení relevantních prací polských a maďarských sociologů jsem tak silný pocit selhání neměl.

3. Konečně je třeba se vyslovit k *současným vnitřním* či *institucionálním překážkám rozvoje oboru*. Na rozdíl od většiny mých kolegů tvrdím, že existují institucionální překážky pro zotavení oboru, překážky, které stavějí samotní sociologové, byť možná v dobré víře, že protekcionismus, izolace a paternalismus jsou lepšími strategiemi přežití než otevření se konkurenci, přijetí otevřených pravidel hry a ochota riskovat. To jsou hlavní symptomy toho, co jsem na začátku nazval ‚posttotalitním traumatem‘ české sociologie.

Prvním krokem, který bylo třeba učinit, abychom položili základy pro rozvoj devastovaného oboru, bylo samozřejmě učinit vše možné, aby postupně rostla nová generace dobrých a *kompetentních* sociologů. Jinými slovy, naším hlavním cílem mělo být znovu nastolit nutnou koherenci mezi diplomy, akademickými tituly a skutečnou kompetencí. Na začátku vše nasvědčovalo tomu, že tímto směrem půjdeme, a řada českých sociologů pro to udělala, co bylo v jejich silách. Bohužel mám pocit, že po této cestě již delší dobu nejdeme. Nejsilnější argument, o který tuto tezi opírám, je skutečnost, že – opět na rozdíl od Polska a Maďarska – jsme zatím neudělali to, co mělo být s největší vážností a úsilím uděláno hned ze začátku, a to je postavit pevný most mezi výukou a výzkumem.

Ve své krátké reakci na vystoupení Jiřího Musila jsem naznačil, kde jsou, podle mého soudu, vážné meze a hlavně velká nebezpečí aplikace klasických teorií společen-

ského vývoje a zejména teorií sociální změny. Tyto teorie jsou totiž založené na implicitním předpokladu fungování ‚historické kauzality‘ vysvětlující těsné vztahy mezi ekonomickými, politickými a sociálními změnami. V zemích, které – jak to trefně nazval Claus Offe – budují kapitalismus *politickými* prostředky, je předpoklad přítomnosti historické kauzality neudržitelný. Naopak, zde máme co dělat s kauzalitou, která je mnohem těsněji než v normálně se vyvíjejících společnostech spjata s aktivitou politických elit, které mnohem více než jinde ovlivňují neobyčejně zrychlený průběh společenské změny. Můžete se ptát, jak tato teze souvisí se spojením výuky a výzkumu? Odpovídám: neobyčejně těsně. Nestačí totiž poslat studenty, kteří mají *pochopit* proces sociální změny ve východní Evropě a kteří mají co nejdříve nahradit naši generaci, do knihovny a nutit je číst klasické sociologické teorie. To je málo (čímž neříkám, že se to děje v přemrštěné míře). Studenti musí denně prakticky ověřovat možnosti tyto teorie aplikovat a rozpoznávat obecné a specifické podmínky jejich platnosti. K tomu vedou profesori studenty všude na světě (myslím dobří profesori, ti špatní recitují, co si kde přečetli), ale *tam* mohou čerpat z výsledků výzkumu, který má v takových zemích dlouhou tradici a kde sociální změna probíhá normální rychlostí, to jest pomalu, zatímco *tady* musí jak profesori, tak studenti čerpat z vlastní výzkumné zkušenosti, z vlastní zaujatosti danými tématy a z vlastních výsledků, ke kterým výzkumem dospěli. A to je přesně to, co se u nás neděje a čemu se dokonce staví nové překážky.

A tak s plným vědomím odpovědnosti za to, co říkám, tvrdím, že most mezi výukou a výzkumem u nás postaven nebyl, a dokonce – přes oficiální proklamace – stavbě takového mostu se vytvářejí nové překážky.

Navíc mám pocit, ne-li evidenci, že jak oddělení sociologie na některých univerzitách, tak významné výzkumné instituce s ochotou přijaly ‚pseudodemokratické‘ procedury řízení a používají je k tomu, aby se zabránilo otevřené soutěži, která by mohla zpochybnit kvalitu některých učitelů stejně jako kvalitu ‚vědeckých‘ pracovníků ve výzkumu a která by mohla získávání akademických titulů učinit trochu obtížnější, ne-li snad přímo kompetitivní.

Pravidlo ‚*publish or perish*‘ (nejraději bych toto rčení nepřekládal, a pokud ano, použil bych volnějšího překladu: ‚*publikuj, nebo jdi dělat něco jiného*‘) bylo efektivně odmítnuto jako základ formálního postupu a získávání pozic, jakkoli *verbálně* je stále považováno za hlavní kritérium ‚služebního postupu‘. Zdá se dokonce, jako by opak byl pravdou. Sám teď vím, jak obtížné je učit dva náročné kursy a současně vyhovět tomuto ‚zákonu‘. Přesto si myslím, že zejména v našem oboru a v tak výjimečné době, jakou prožíváme ve východní Evropě, je nekompromisní uplatňování tohoto zákona jedinou zárukou rekonstrukce oboru.

Nedomnívám se, že je vše ztraceno. Samozřejmě, že určitá změna k lepšímu je v našem oboru patrná. Kde já osobně vidím určitou naději, jsou první výsledky rozsáhlých výzkumných projektů, které si jako hlavní cíl kladou pochopit podstatu měnících se vztahů mezi ekonomickými, sociálními a politickými procesy během postkomunistické transformace. Věřím, že budeme schopni tyto výsledky v krátké době nabídnout formou, která sociologům sluší nejvíce: články a knihami.

Petr Matějů